

Ars Adriatica

Časopis Odjela za povijest umjetnosti
Sveučilišta u Zadru

3/2013.

SVEUČILIŠTE U ZADRU
UNIVERSITAS STUDIORUM JADERTINA
UNIVERSITY OF ZADAR

Ars Adriatica

Ars Adriatica 3/2013.

Časopis Odjela za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zadru

Journal of the Department of Art History, University of Zadar

Zadar, 2013.

Izdavač <i>Publisher</i>	Sveučilište u Zadru / <i>University of Zadar</i> Obala kralja Petra Krešimira IV. 2, 23 000 Zadar, Hrvatska / <i>Croatia</i>
Predsjednik Povjerenstva za izdavačku djelatnost <i>Chairman of the Publishing Committee</i>	Josip Faričić
Glavni i odgovorni urednik <i>Editor-in-Chief</i>	Pavuša Vežić
Izvršni urednik <i>Executive Editor</i>	Laris Borić
Likovni urednik <i>Designer and Production Editor</i>	Ivan Josipović
Tajnica <i>Secretary</i>	Marija Bašić
Uredništvo <i>Editorial Board</i>	Samo Štefanac (nezavisni vanjski član), Laris Borić, Emil Hilje, Ivan Josipović, Marija Kolega, Marijana Kovačević, Ana Mišković, Vinko Srhoj, Pavuša Vežić
Uredničko vijeće <i>Advisory Board</i>	Donal Cooper (Cambridge), Nikola Jakšić (Zadar), Stanko Kokole (Ljubljana), Vladimir Marković (Zagreb), Tonko Maroević (Zagreb), Danko Zelić (Zagreb)
Naslovnica <i>Cover Design</i>	Ivan Josipović, Mladen Košta
Lektorica <i>Language Supervisor</i>	Ankica Bralić
Korektori <i>Proof-readers</i>	Marin Bagić, Karla Lebhaft, Anita Maglov, Ana Mišković, Antonija Mlikota, Nicoletta Russotti-Babić, Suzana Valenta, Meri Zornija
Prevoditelji <i>Translators</i>	Laris Borić, Magdalena Skoblar (engleski); Mirta Habuš, Ana Mišković (talijanski)
UDK <i>UDC</i>	Ives Čače, Sveučilišna knjižnica u Zadru
Prijelom <i>Layout</i>	Mladen Košta, Pixel g.t.o., Zadar
Tisak <i>Printed by</i>	Denona d.o.o., Zagreb
Naklada <i>Copies</i>	400
Adresa uredništva <i>Editor's Office Address</i>	Sveučilište u Zadru, Odjel za povijest umjetnosti Obala kralja Petra Krešimira IV. 2, 23 000 Zadar, Hrvatska / <i>Croatia</i> tel. +385 (0)23 200 521, e-mail: arsadriatica@gmail.com

Sadržaj

Contents

Ana Mišković	7	Prostor i funkcije sakristije u ranokršćanskom razdoblju na primjeru zadarskoga episkopalnog sklopa <i>The Location and Function of the Early Christian Sacristy: a Case Study of the Cathedral Complex at Zadar</i> Izvorni znanstveni rad - <i>Original scientific paper</i>
Pavuša Vežić	21	Memorije križnoga tlocrta na tlu Istre i Dalmacije <i>Memoriae of cruciform ground plan in Istria and Dalmatia</i> Izvorni znanstveni rad - <i>Original scientific paper</i>
Nikola Jakšić	53	Srebrna oltarna pala u Kotoru <i>A Silver Altarpiece at Kotor</i> Izvorni znanstveni rad - <i>Original scientific paper</i>
Zoraida Demori Staničić	67	Ikona Bogorodice s Djetetom iz crkve Sv. Nikole na Prijekom u Dubrovniku <i>Icon of the Virgin and Child from the Church of St. Nicholas at Priješko in Dubrovnik</i> Izvorni znanstveni rad - <i>Original scientific paper</i>
Silvija Banić	85	Gotički lampas u relikvijarima za glave Sv. Asela i Sv. Marcele u Ninu <i>Il lampasso gotico nei reliquiari per le teste di Sant'Anselmo e Santa Marcella a Nona</i> Izvorni znanstveni rad - <i>Original scientific paper</i>
Marijana Kovačević	103	Olipski fragment gotičkoga srebrnog ophodnog križa s prikazom Sv. Stošije <i>Silver Fragment of the Gothic Processional Cross from Olib with the Image of St. Anastasia</i> Izvorni znanstveni rad - <i>Original scientific paper</i>
Ivo Petricoli	111	Još o Pavlu iz Sulmone - graditelju pročelja crkve u Starom Pagu <i>Ancora su Paolo da Sulmona - il costruttore della facciata della chiesa a Pago antica</i> Izvorni znanstveni rad - <i>Original scientific paper</i>
Nikola Jakšić	123	Minijature 15. stoljeća u psaltiru iz Franjevačkog samostana u Kamporu na Rabu <i>Fifteenth-century Illuminations in the Psalter from the Franciscan Convent at Kampor on Rab Island</i> Izvorni znanstveni rad - <i>Original scientific paper</i>

Emil Hilje	135	Šibenski graditelj i klesar Ivan Hreljić u svjetlu arhivske građe
<i>The Architect and Carver Ivan Hreljić of Šibenik in the Light of Archival Records</i>
Izvorni znanstveni rad - <i>Original scientific paper</i>
Bojan Goja	159	Pietro Sandrioli <i>indorador</i> iz Venecije i drvene oltarne pale u Rabu i Šibeniku
<i>The Venetian indorador Pietro Sandrioli and Wooden Altar Superstructures in Rab and Šibenik</i>
Izvorni znanstveni rad - <i>Original scientific paper</i>
Branko Metzger-Šober	175	Nadgrobni spomenici Ivana Rendića u Hrvatskom primorju
<i>Funerary Monuments by Ivan Rendić in the Croatian Littoral</i>
Pregledni članak - <i>Review paper</i>
Enes Quien	193	Najraniji i rani radovi kipara Rudolfa Valdeca
<i>The Earliest and Early Works of the Sculptor Rudolf Valdec</i>
Izvorni znanstveni rad - <i>Original scientific paper</i>
Ivica Župan	209	<i>Svjetlosni oblici</i> Vojina Bakića
<i>Vojin Bakić's Luminous Forms</i>
Izvorni znanstveni rad - <i>Original scientific paper</i>
Vinko Srhoj	227	Idealizam sredenoga svijeta u umjetnosti Jurja Dobrovića
<i>Idealism of the Organized World in the Art of Juraj Dobrović</i>
Izvorni znanstveni rad - <i>Original scientific paper</i>
Nataša Lah	243	Prilog širenju teorijske domene u povijesnom prostoru povijesti umjetnosti
<i>A Contribution to the Dissemination of Theory in the Historical Space of Art History</i>
Izvorni znanstveni rad - <i>Original scientific paper</i>

Osvrti i prikazi *Comments and Reviews*

Ivan Basić	257	Novi katalog splitske ranosrednjovjekovne plastike
Prikaz knjige - <i>Review</i> |
|------------|-----|---|

Ana Mišković

Prostor i funkcije sakristije u ranokršćanskom razdoblju na primjeru zadarskoga episkopalnog sklopa

Ana Mišković
 Odjel za povijest umjetnosti
 Sveučilište u Zadru
 Obala kralja Petra Krešimira IV. 2
 HR - 23 000 Zadar

Izvorni znanstveni rad
Original scientific paper
 Primljen / Received: 20. 1. 2012.
 Prihvaćen / Accepted: 1. 6. 2013.
 UDK: 726.596.033.1(497.5 Zadar)
 72:264

The sacristy is a liturgical space necessary to every Christian religious complex. Judging from early Christian written records, a chamber adjacent to the façade or the east end, frequently one of the pastophoria of the main congregational church had the function of a sacristy. This paper emphasizes that the function of the early Christian sacristy cannot be attributed to the chambers called prothesis and diaconicon because they appeared in Byzantine architecture only in the early middle ages. If the church has a chamber situated along one of its lateral walls or just off the façade then such a location suggests a Western rite. The article focuses on the example of the chamber situated next to the façade of Zadar Cathedral in late antiquity which can be identified as having the function of a sacristy; through this it can be concluded that in the earliest Christian times the Church of Zadar practised a Roman rite.

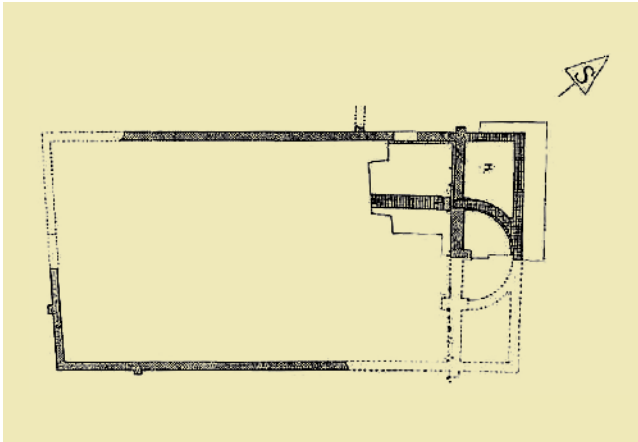
Keywords: early Christianity, sacristy, pastophoria, prothesis, diaconicon, presbytery, liturgy

TERMIN SAKRISTIJA U POVIJESNIM DOKUMENTIMA

Sakristija je jedna od pomoćnih, ali neophodnih prostorija u svakom sakralnom kompleksu. Njen položaj u odnosu na kongregacijsku bogomolju mijenjao se tijekom stoljeća sukladno liturgijskim promjenama u obredima ulaska u crkvu i donošenja žrtvenog prinosa na oltar. U stručnoj literaturi za sakristiju postoji nekoliko izraza. Sam naziv 'sakristija' dolazi od riječi *sacristia*, odnosno *sacer* (lat.) što znači 'svet', 'posvećen' ili 'tajan'. Izraz je također u uskoj vezi s riječju *sacrarium* (lat.), što znači 'spremište za svete stvari'.¹ Na području grada Rima zvala se *secretarium*.² Ostali izrazi su joj u nazivima kao svojevrsnim sinonimima: *skeuophylakion* (grč. *skeuos* – 'posuđe' + *phylakion*, *phylakeion* – 'čuvanje', 'čuvar'), *pastoforij* (grč. – *παστοφόριον*, *παστοφóρια*, lat. *pastoforium*, *pastophoria*, 'kapelica u hramu za svetinje', 'prostorija po boku apside'), *protezis* (grč. *prothesis* – 'izlaganje', 'predstavljanje', 'prinos'), *dijakonikon* (grč. *diakonikós*, lat. *diaconicon* – 'koji se odnosi na đakone, poslužitelje'), *konditorij* (lat. *conditorium* – 1. 'odlagalište', 2. 'nadgrobni spomenik',

'grob'), *horej* (lat. *horreum* – 'žitnica'), *gazofilacij* (grč. *gazophylakion*, lat. *gazophylacium* – 'riznica'), *tezarij* (lat. *thesaurus* – 'riznica', 'blagajna'), *arhiv* (lat. *archivium*), *javna pismohrana* (lat. *tabularium publicum*), *vestijarij* (lat. *vestiarius* – 'svlačionica'), *receptorij* (lat. *receptorium* – 'zaklon', 'sklonište') *sacratum* (lat. *sacratus*, 'posvećen', 'svet'), *scrinium* (lat. 'valjkasta posuda [za spremanje knjiga, papira]', 'škrinja').³ Termin *pastoforij*/*pastoforija* označava prostoriju na boku svetišta, odnosno na boku apside ranokršćanskih crkava. U *pastoforij* odnosno *pastoforiju* ne spadaju *krakovi transepta* ili *trikonhosi*.⁴ *Pastoforijem* (mn. starogrčke riječi, kao tvorba *pastas-a* ['trijem', 'ložnica'] i *phorein* ['nositi']) prvotno se zvala svećenička soba u Hramu, a taj naziv se u antičko vrijeme koristio i za spavaonice mornara smještene uz bokove brodova.⁵ Prvi naziv zabilježen je kod Ezekiela (40,17) za cele uokolo središnjeg dvorišta jeruzalemskog Hrama koje koriste samo svećenici.⁶ *Novi zavjet* za isti ambijent uvodi novi termin – *gazofilacij* ('riznica svetišta u Hramu').⁷

Kad je riječ o arhitektonskom oblikovanju sakristije, uglavnom se radi o jednostavnim građevinskim ambijentima manjih dimenzija koji znaju biti razvedeni

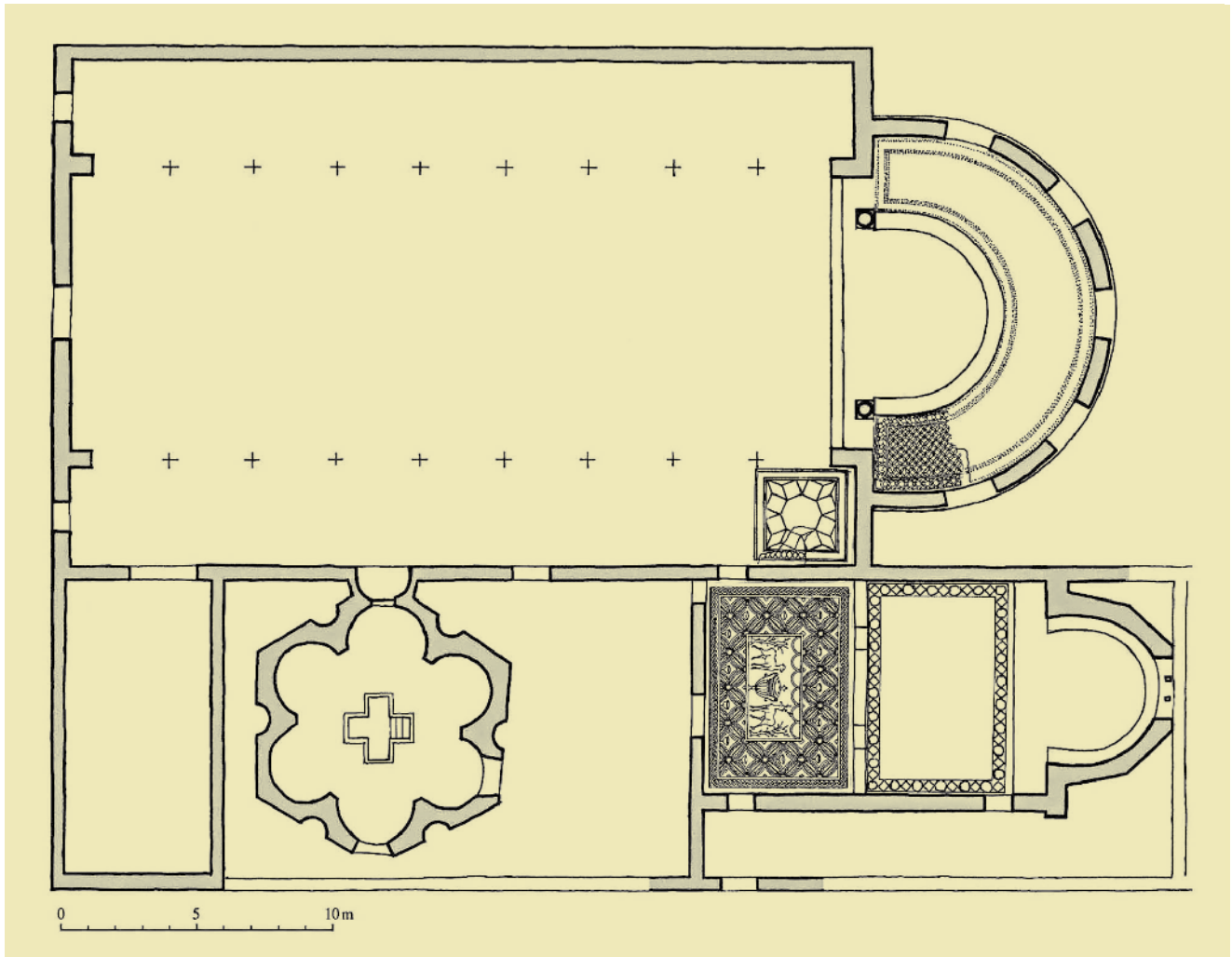

1. Tlocrt crkve u Jurandvoru na otoku Krku; slovo M. označuje poziciju mozaičnog natpisa (izvor: RANKO STARAC /bilj. 10/, 137)

Ground-plan of the church at Jurandvor on the island of Krk; letter M marks the position of the mosaic inscription

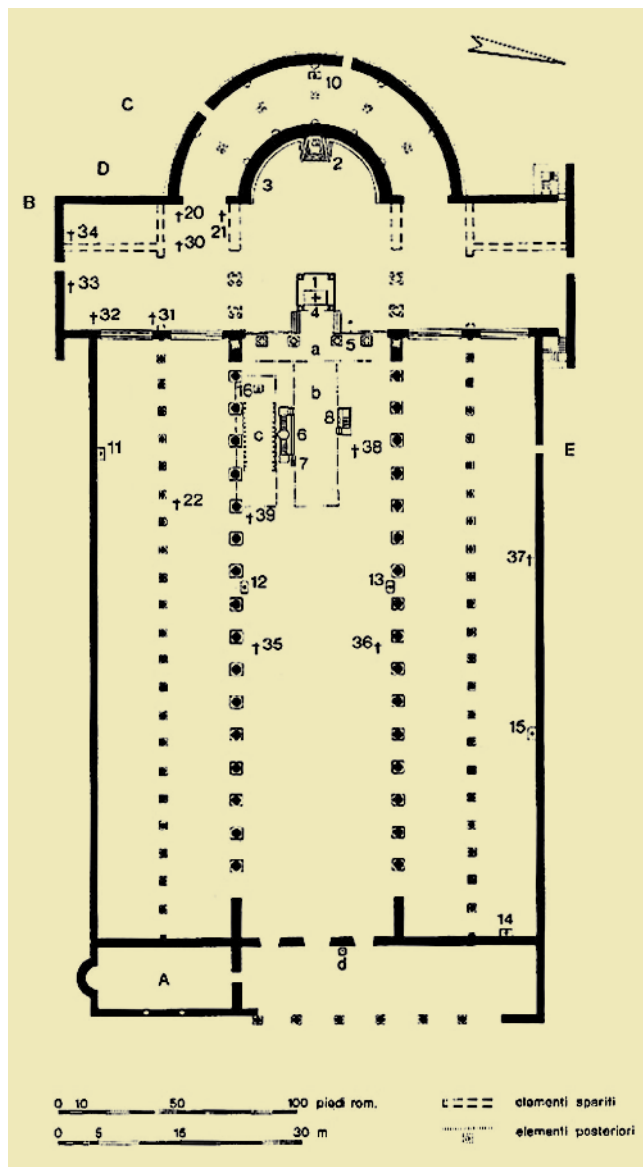
nišama.⁸ Nerijetko ih određuju i zidane klupe. Tu su se postavljali predmeti povezani uz euharistijsko slavlje, nužno sakralno posuđe i ruho, svete knjige, a u bizantskom obredu i prinosi, desetine crkvi koje su donosili vjernici od čega su se kruh i vino uzimali za euharistijsku pretvorbu.⁹

Jedna od najstarijih pisanih potvrda naziva sakristije, a ujedno najstariji na prostoru Hrvatske, zabilježen je na mozaiku sjevernog pastoforija bazilike u Jurandvoru na Krku, koji je datiran u 5. st. Natpis zapisuje donaciju Saprile: *Saprila apsida cum secretaria fecit* (sl. 1).¹⁰ On je time izravna potvrda da je neki pastoforij bio u funkciji sakristije. Namjenu sakristije bilježi spis *Apostolske konstitucije* nastao oko 380. godine na području Sirije.¹¹ Važno je zapravo istaknuti kako Konstitucije spominju dva pastoforija (Lib. VIII, 13) u značenju 'prostorija po boku apside'.¹² Možda bi u hrvatskom jeziku ispravnije

2. Tlocrt ranokršćanske katedrale u Zadru s aneksima (izvor: PAVUŠA VEŽIĆ /bilj. 28, 2005./, 37)

Ground-plan of the early Christian Zadar Cathedral with its annexes

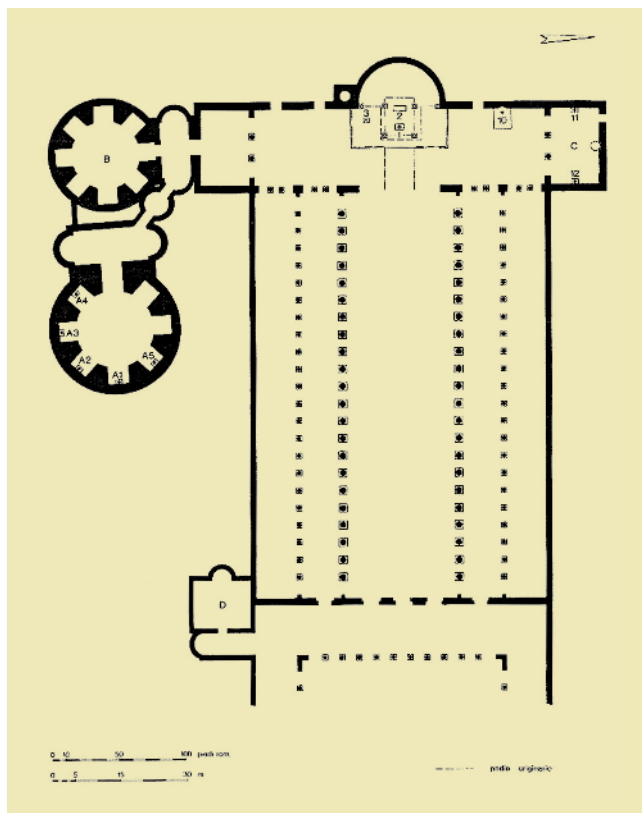

3. Tlocrt katedrale Sv. Ivana Krstitelja u Rimu (*Basilica Salvatoris*) sa sakristijom uz bok pročelja (izvor: SYBLE DE BLAAUW /bilj. 2/, sl. 8) *Ground-plan of the Cathedral of St. John the Baptist at Rome (Basilica Salvatoris) with a sacristy next to the façade*

bilo strani, grčki termin zamijeniti izrazom 'bočne prostorije', kao što to za ravenatske pastoforije predlaže C. Smith.¹³ One su, sudeći barem po Konstitucijama, obje bile namijenjene đakonima i čuvanju hostija: *Cumque universi et universae communicaverit, accipientes diaconi quae supersunt, inferant in pastophoria*.¹⁴ Po nekim drugim dokumentima saznajemo da je sakristija (ili dijakonikon) prostor u kojem se čuvaju liturgijske knjige, spisi, oprema i posuđe, o čemu brine đakon (poslužitelj). O tim namjenama svjedoče 21. kanon Laodicejske sinode, Paulin iz Nole i Teodor iz Mopsuestije.¹⁵

Crkveni pisac iz prve polovine 5. stoljeća Paulin iz Nole, opisujući novu baziliku Sv. Feliksa u Noli, zapisuje i funkciju sakristije. Naime, bazilika je imala dvije prostorije sa strana apside (dakle pastoforije) od kojih je svaka imala zasebnu funkciju. Evo što kaže Paulin: *In secretariis vero duobus, quae supra dixi circa apsidem esse, hi versus indicant singula officiorum. A dextra apsidis: Hic locus est, veneranda penus qua conditur, et qua promitur alma sacri pompa ministerii. A sinistra ejusdem: Si quem sancta tenet meditanda in lege voluntas hic poterit residens sacris intendere libris*.¹⁶ („U dvjema pak sakristijama, za koje sam prije kazao da su uokolo apside, ovi stihovi označuju njihove posebne namjene. S desne strane apside: to je mjesto gdje se čuva hrana dostojna štovanja i koja hrani svečani ophod svetih obreda. S njezine lijeve strane: Ako nekoga privlači razmišljanje o svetim zakonima moći će tu boraveći proučavati svete knjige”). Iz Paulinova teksta je očito da se radi o dvama prostorima od kojih jedan služi kao dijakonikon (za đakone) i protezis (u smislu ambijent za prinose), a drugi kao mjesto u kojem se čuvaju liturgijske knjige odnosno crkveni arhiv. U Noli su, dakle, doista bile artikulirane prostorije uz bokove trolisne apside, od kojih je jedna bila namijenjena svećenicima i liturgijskom inventaru, a druga arhivu i riznici (čuvanju crkvenih knjiga).

U sakristiji su se čuvale i svetinje (*sacramentum*), odnosno relikvije u relikvijarima koji su zvani *scrinia*, pa se po njima i sakristija često tako zvala.¹⁷ Prilikom pronalaska kostiju prvog mučenika, Sv. Stjepana 415. godine, one su se sve do 438. čuvale u dijakonikonu crkve Sv. Siona u Jeruzalemu.¹⁸ Zanimljiv je i istodobni citat iz biografije o Sv. Martinu Turškom (s početka 5. stoljeća) koji govori o tome kako je *blaženi muž* prebivao u sakristiji, a potom su mjesta na kojima je ležao postala sveta poput relikvija. Jedna žena je uz pomoć neke takve relikvije po dodiru (*ex contactu*) obavila egzorcizam na kandidatu za krštenje (*energumenu*): *Praeteriens ergo Martinus, in secretario ecclesiae habuit mansionem. Post discessum illius cunctae in secretarium illud virgines irruerunt: allambunt singula loca, ubi aut sederat vir beatus aut steterat: stramentum etiam in quo quieverat, partiuntur. Una earum post dies paucos partem straminis, quam sibi pro benedictione collegerat, energumeno, quem spiritus erroris agitabat, de cervice suspendit; nec mora, dicto citius, ejecto daemone, persona purgata est*.¹⁹ („Prolazeći onuda, dakle, Martin je imao boravište u sakristiji crkve. Nakon njegova odlaska sve djevice nasrnuše u onu sakristiju: dodirnuše pojedina mjesta gdje je sjedio ili ležao blaženi muž: slamu, pak, na kojoj je bio počivao, razdijeliše. Nakon nekoliko dana jedna od njih dio slame što je sebi za blagoslov stekla, energumenu

4. Tlocrt ranokršćanske bazilike Sv. Petra u Vatikanu sa sakristijom na pročelju (izvor: SYBLE DE BLAAUW /bilj. 2/, sl. 19)
Ground-plan of the early Christian Basilica of St. Peter in the Vatican with a sacristy next to the façade

– čovjeku kojeg je grešni duh vodio – o vrat je objesila; začas je, brže nego što se može reći, izbačen demon i osoba je spašena.”).

Sakristija (*secretarium*) je na Zapadu mogla u nekim primjerima biti i salutatorij gdje bi biskup primao vjernike i slušao njihove molbe. U istom ambijentu ponekad su održavane sinode te su za takve prigode sagrađene u većim dimenzijama.²⁰ Po izvorima, u sakristiju bi se povukli biskupi da ih pozdravlja kler.²¹

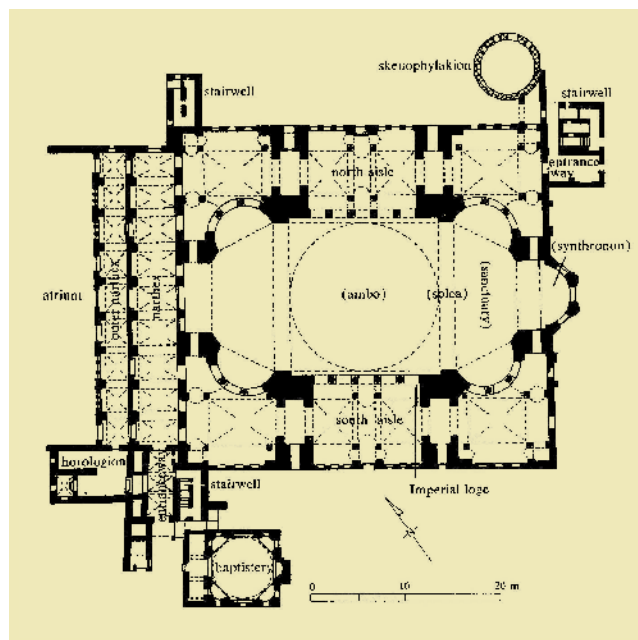
Glavni crkveni dužnosnik koji se brinuo za liturgijsku opremu odnosno za sakristiju zvao se sakristan (lat. *sacristanus*, *sacrista*, *sacristos* – ‘poslužitelj u sakristiji’).²² Zanimljivo da je u počecima njegova služba bila identična onoj vratarâ, ostijarijâ koji su pripadali u niži svećenički stalež. Služba ostijarija bila je, uz ostalo, da otvara i zatvara vrata crkve, a posebno da pazi na ulaz vjernika, tj. nevjernika.²³ Na području Ravenne oni koji su pazili na čuvanje i raspodjelu plodova koji su se donosili kao prinos zvali su se žitničarima (lat. *horrearii*).²⁴ U grčkoj crkvi svećenik određen za distribuciju prinosa među ostalim klerom zvao se dekan (*decanus*).²⁵ Veliki sakristan zvao se paramonarij (*paramonarios*).²⁶

O funkciji sakristana važni su zapisi pape Grgura Velikog. Sakristan je bio izuzetno važan u njegovo vrijeme: on se nije brinuo samo za sakristiju, već je bio u neposrednoj blizini najvažnijih biskupovih poslova i obveza.²⁷ Izgleda da je posao sakristana u ranom kršćanstvu bio sličan današnjoj funkciji tajnika.

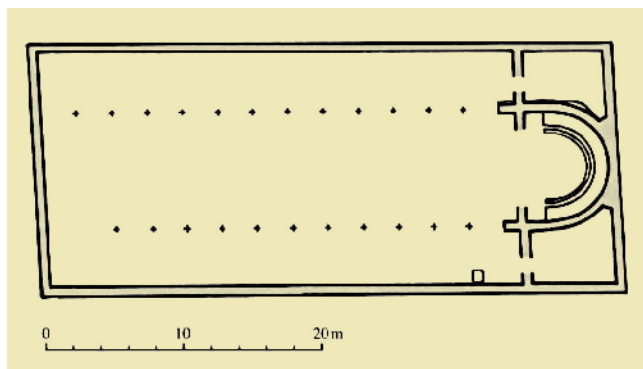
SAKRISTIJA ZADARSKE KATEDRALE U KASNOJ ANTICI

Funkcija ranokršćanske sakristije može se dobro objasniti na primjeru zadarskog episkopalnog kompleksa.

Na sjevernom rubu antičkog foruma Jadera, na području trgovina sagrađenih kao niz jednostavnih, pravokutnih prostorija, tijekom 4. stoljeća došlo je do nekoliko građevinskih intervencija u službi kršćanske religije.²⁸ Prvotni tzv. oratorij zauzeo je prostorni odnos triju taberna.²⁹ Novi, adaptirani pravokutni prostor podijeljen je za potrebe kršćanske liturgije na istočni dio za prezbitere te zapadni za puk. Pod mu je bio prekriven mozaikom.³⁰ Oratoriju je u istraživanjima otkrivena izvorna dužina (oko 14 m), visina (6,5 m), ali ne i širina.³¹ Naime, nije sasvim sigurno je li on iskoristio punu širinu taberna, ili je bio užu kao što je bila kasnija dvorana na istom mjestu uređena u 5. stoljeću, pa su u južnom dijelu možda mogli biti izgrađeni neki manji ambijenti za popratne sakralne namjene, kao naprimjer za sakristiju.

5. Tlocrt crkve Hagia Sophia u Konstantinopolu (izvor: THOMAS MATHEWS /bilj. 9/, 92, sl. 49)
Ground-plan of Hagia Sophia at Constantinople

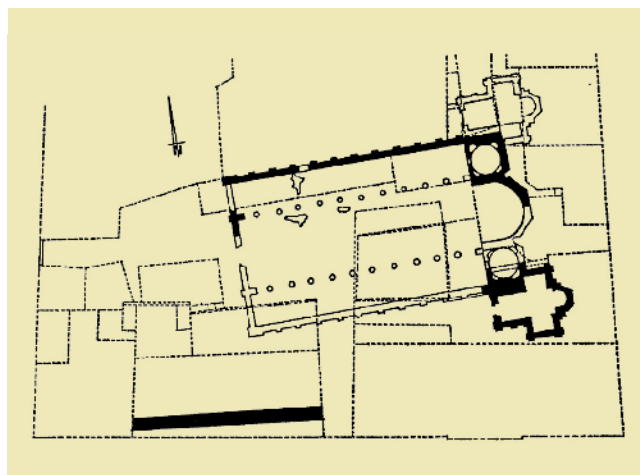

6. Cemeterijalna crkva Sv. Ivana Krstitelja u Zadru (izvor: PAVUŠA VEŽIĆ /bilj. 28, 2005./, 76)

Cemetery church of St. John outside the town walls at Zadar

Vjerojatno potkraj 4. stoljeća, možda potvrdom prvog imenom zabilježenog zadarskog biskupa Feliksa, što predlaže P. Vežić, dolazi do podizanja nekoliko kršćanskih zdanja: katedrale kao trobrodne bazilike i njenih posve određenih ambijenata (sl. 2).³² Opisani oratorij adaptiran je u katekumenej. Začelje mu je raščlanjeno peterokutnom aspidom s triforom u tjemenu, a na zapadu se probijaju vrata okrenuta prema krstionici.³³ Pod mu se prekriva sjajnim mozaicima koji uprizoruju temu 41. (42.) psalma.³⁴ Uza samo pročelje bazilike, po njenu južnom boku, u gabaritima bivše taberne, nastaje ranokršćanska sakristija. Prostorija otkrivena istraživanjima 1980.-ih godina u podrumima biskupske palače protumačena je u stručnoj literaturi kao dijakonikon.³⁵ Takav smještaj sakristije uočen je i na području Istočnog Ilirika, odnosno na teritoriju današnje Grčke. Autori koji su se bavili istraživanjima ranokršćanske arhitekture na tom području povezali su smještaj sakristije uz pročelja crkava uz poznati kršćanski spis *Testamentum Domini Iesu Christi* (I, 19) iz sredine 5. stoljeća.³⁶ U njemu stoji: *Diaconicon sit e regione dextera ingressus est, qui a dexteris est, ut Eucharistiae sive oblationes, quae offerentur, possint cerni. Habeat diaconicon atrium cum porticu circumambiente.* („Neka bude dijakonikon s desne strane ulaza da bi se euharistija ili prinos, što se izlažu, mogli vidjeti. Dijakonikon neka ima atrij s trijemom uokolo.”).³⁷ Isti dokument J. Jeličić-Radonić aplicirala je i na neke spomenike na istočnoj obali Jadrana uključujući i zadarski episkopalni sklop.³⁸ Međutim, *Testamentum Domini* je spis nastao na području Sirije, te je kao takav vezan uza spomenike toga područja odnosno uz liturgiju koja se na njemu prakticirala. Naime, treba podsjetiti na osnovno i neizbježno pravilo kad se proučavaju spomenici na osnovama liturgije koje nalaže usporedbu citata iz dokumenata nastalih na području kojem spomenik pripada. Kako je, dakle, *Testamentum Domini*

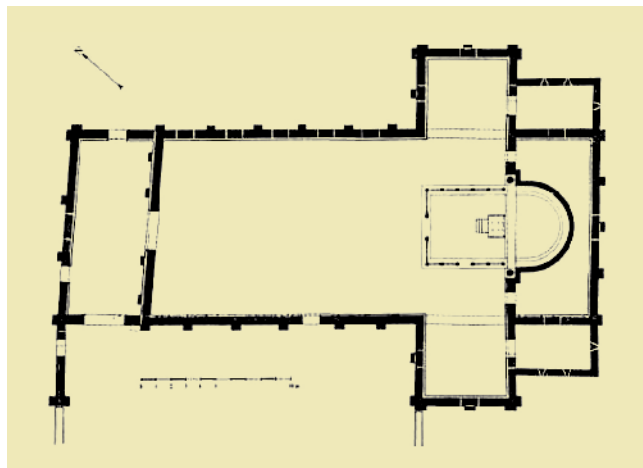
povezan uza sirijske spomenike, a Sirija nema izravne niti administrativne povezanosti s Istočnim Ilirikom, trebalo bi izbjeći objašnjavanje položaja ovdašnje sakristije na temelju tog citata. No razlozi za podizanje sakristije uz bok pročelja kod crkava na području Ilirika pronađeni su u dosta važnijoj liturgijskoj odrednici, a ona je temeljena na rimskom obredu i rimskim zapisima.³⁹ U tom je slučaju, pak, povezivanje Ilirske prefekture s Rimom opravdano budući da 415. godine papa Inocent I. u Solunu postavlja svog namjesnika (vikara) za područje cijelog Ilirika, u gradu koji time postaje krajnja granična točka ovlasti rimskog Crkvenog poglavara.⁴⁰ Upravo zbog toga logično je očekivati da se bez obzira na blizinu Grčke Konstantinopolu, a time istočnom obredu, kako u centru vikarijata tako i na cijelom ilirskom području provodi zapadna, rimska liturgija. U tom pogledu korisno je pogledati u rimske obrednike: što nalažu liturgijska pravila o položaju sakristije u odnosu na svetište? U rimskom obredu pravilo smještaja sakristije je uz bok pročelja glavne kongregacijske dvorane. O tome svjedoče najvažniji rimski dokumenti sabrani u tzv. *Ordines Romani* (Rimska pravila).⁴¹ Radi se o zbirci rimskih pravila povezanih uz liturgiju i sakramente na području grada Rima od kojih je prva datirana oko 700. godine (u daljnjem tekstu *OR I*). Tzv. *liturgia Romana*, rimska liturgija zapisana u pravilnicima, vrijedila je za sve crkvene regije kojima je papa bio glavni patrijarh, iako vjerojatno uz neka regionalna odstupanja. No u pogledu sakristije, barem na ilirskom području, pravila su se pokazala jednakima. Sakristije važnijih rimskih svetišta bile su smještene upravo uz bok njihovih pročelja: takva je pozicija sakristije samog biskupskog središta *Basilicae Salvatoris* (Sv. Ivan Lateranski, sl. 3), bazilike Sv. Petra u Vatikanu (sl. 4.) i Sv. Marije Velike.⁴²

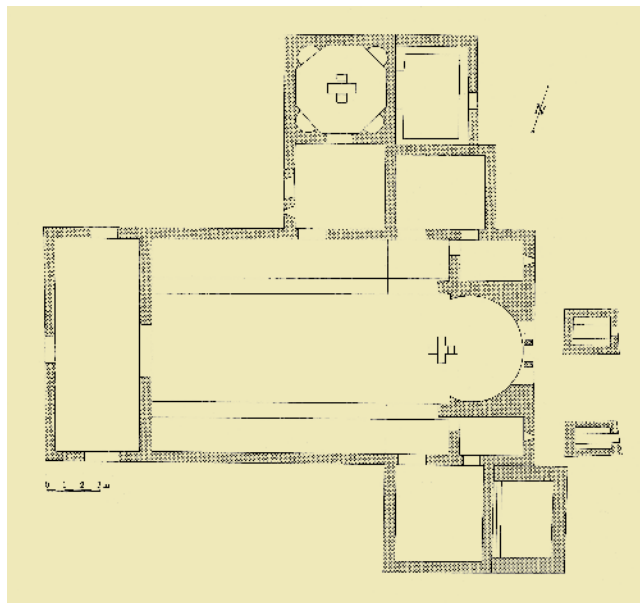
7. Bazilika Sv. Marija Formoza u Puli (izvor: NENAD CAMBI /bilj. 61/, 246)
Basilica of Santa Maria Formosa at Pula

Zbog procesionalne naravi kršćanskog obreda, crkve su i na grčkom području često pred sobom imale prostrane atrije koji su uvodili u narteks, a nerijetko su postojali i dvostruki nartekse, tzv. egzo- (vanjski) i endo- (unutarnji) narteks. Oni su uvodili ne samo u glavni kongregacijski prostor, svetište, već i u pomoćne prostorije od kojih su neke mogle biti u funkciji protezisa, odnosno sakristije.⁴³ Njezin smještaj proizlazi izravno iz liturgijskih potreba. Sakristija, naime, na području Rima nezaobilazna je i važna prostorija, osobito prilikom svečanog ulaza u svetište, čina koji je u kršćanskom obredu od izuzetne važnosti. Osim euharistijske pretvorbe zbog koje se sastaju vjernici s klerom, ulazak u svetište možda je drugi po važnosti dio obreda u sklopu kongregacijskog misnog slavlja.⁴⁴ Da bi kler uopće započeo euharistijsko slavlje, prethodno se mora odjenuti u misno ruho, što obavlja u sakristiji. Potom iz sakristije najprije izlazi kler držeći u rukama euharistijsko posuđe, svijećnjake i knjigu evanđelja čekajući da njihov predvodnik (predsjedatelj slavlja) dovrši pripreme u sakristiji. Kad glavni prezbyter izađe iz sakristije, svi zajedno ulaze kroz glavni portal na pročelju i svečano prolaze kroz crkvu po uzdužnoj osi do prezbiterija na drugom kraju građevine. Često se upravo zbog njihova prolaza u rimskim crkvama po glavnoj osi nalazi i *solea*, prilazna staza (povišeni podij namijenjen kleru, kao što je i povišeni podij prezbiterija), a u primjeru Sv. Ivana Lateranskog ona čak polazi od samog pročelja po cijeloj dužini glavnog broda. Po završetku mise procesija svećenika prolazi istim putem kojim je stigla, ali sada iz prezbiterija prema sakristiji.⁴⁵

Kad misno slavlje dođe do točke da vjernici prinose konkretne darove (vino, kruh, ali i žito, voće i sl.), to se ne odvija u nekom zasebnom ambijentu ili, pak, u sakristiji, već vjernici svoje prinose nose do ograde

8. Crkva u Sepenu na Krku (izvor: NINO NOVAK /bilj. 68/, 123)
Church of St. John the Baptist at Sepenu on the island of Krk

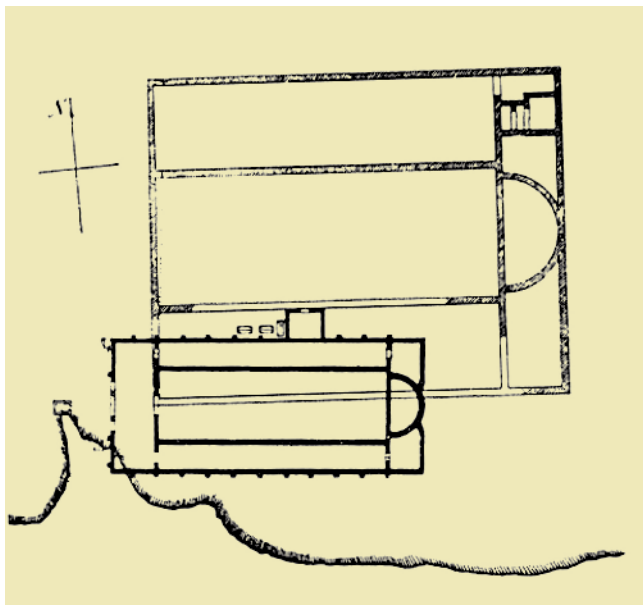

9. Crkva Sv. Ivana Krstitelja u Povljima na Braču (izvor: JASNA JELIČIĆ-RADONIĆ /bilj. 69/, 22)

Church of St. John the Baptist at Povlja on the island of Brač

svetišta. Odatle đakoni odabiru ono što će odnijeti na oltar i što će biti posvećeno u pretvorbi i ono će se blagovati. Za vrijeme euharistije lektori su čitali imena donatora prinosa, a svećenik je molio za njih.⁴⁶ Ono što se nije nosilo na oltar, ostavljalo se na stolovima u neposrednoj blizini ograda svetišta. Poznato je da je Sv. Ivan Lateranski zbog množine prinosa imao čak sedam pomoćnih stolova.⁴⁷

Situacija je nešto drugačija u Bizantu i na području na kojem se odvija bizantski obred. Sakristija se također nalazi sa strane svetišta, a često po njegovu začelju.⁴⁸ Bilo kao prigradnja uz kongregacijsku dvoranu, bilo kao zasebna građevina udaljena od crkve kojoj pripada, sakristija je osim kleru (kao dijakonikon) namijenjena ujedno i vjernicima koji upravo ondje ostavljaju svoje prinose (kao protezis).⁴⁹ Njezin naziv u onodobnim dokumentima je *skeuophylakion* (sl. 5).⁵⁰ Iz toga – zbog razlike u prinosima – proizlazi i još jedna razlika između rimskog i bizantskog obreda, a riječ je o svečanim ulascima u svetište. Taj se u Bizantu dijeli na Mali i Veliki ulazak. Mali bi značio početni dolazak predsjedatelja i klera s potrebitim sakralnim inventarom do prezbiterija. Put kojim time procesija mora proći također je dugačak: prolazi po uzdužnoj osi građevine. Stoga su i crkve na području Bizanta u svojoj osnovi longitudinalnog tipa (iako će se longitudinalnost polako početi gubiti od 6. stoljeća pa dalje). Veliki ulazak označava donošenje svetih prinosa: tada đakoni odlaze iz prezbiterija, štoviše izlaze iz same crkve, ulaze u sakristiju i uzimaju najbolje

10. Bazilike na južnom groblju u Saloni (izvor: NENAD CAMBI /bilj. 61/, 235)

Basilicas in the south cemetery at Salona

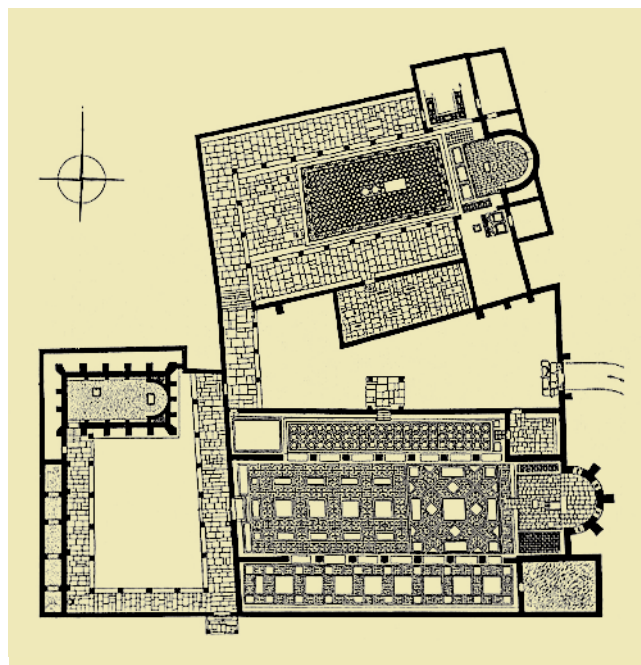
namirnice za euharistijsku žrtvu.⁵¹ Potom se svečano vraćaju do prezbiterija prolazeći putem kojim su već išli u procesiji Malog ulaska. Za to vrijeme vjernici pjevaju prigodne napjeve.

Svakako je važno istaknuti da je sakristija u ranobizantskom razdoblju jedinstven ambijent koji u sebi uključuje dvojaku funkciju: pripremu klera i mjesto gdje se donose prinos iz čega je vidljivo da je namijenjena istodobno posvećenom staležu i običnom vjerniku. To je ujedno jedna od važnih razlika između rimskog i bizantskog obreda, što je još 1940.-ih godina ustanovio Gregory Dix u svom djelu *The Shape of the Liturgy*.⁵² Tek će se u srednjobizantskom razdoblju ona podijeliti u dva zasebna ambijenta, u diakonikon i protezis pa vjernici neće ulaziti u ambijent u kojem se odijevaju svećenici.⁵³ Ujedno se tada, u ranosrednjovjekovnom periodu, ta dva sakristijska ambijenta smještaju po bokovima apside, poput ranokršćanskih pastoforija. Datiranje liturgijske promjene može se dovesti u vezu sa sljedećim dokumentima: sa zapisima patrijarha Germana I. († 730.) i njegove *Crkvene povijesti* (*Historia ecclesiastica*) napisane u prvoj trećini 8. stoljeća te na nekoliko zapisa iz 10. stoljeća među kojima su poznatiji tzv. *Typicon Velike Crkve* i knjiga *De ceremoniis* cara Konstantina VII. Porfirogeneta († 959. godine).⁵⁴ U Germanovoj *Crkvenoj povijesti* ceremonija protezisa odvija se još uvijek na ranokršćanski tradicionalni način kako je gore opisan, točnije donošenjem prinosa iz *skeuophylakiona* koji je iza začelja crkve. U

svjedočanstvima iz 10. – 11. stoljeća prinos se donosi iz protezisa koji je na sjevernom boku apside, dok je s južne diakonikon te je logično kako se u nekom razdoblju prije toga dogodila obredna reforma.

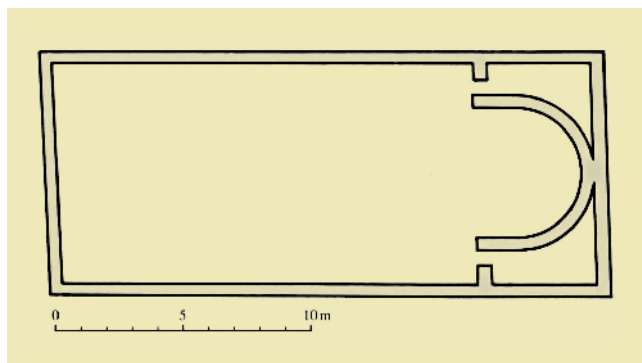
Kako u cijelom ranokršćanskom svijetu,⁵⁵ tako je dakle i u Zadru ambijent za prinos (protezis) i spremište (diakonikon) bio u jedinstvenom prostoru sakristije. Taj je po rimskim pravilima bio smješten tik do južnog ulaza u baziliku. Smještaj ukazuje na suvislu i praktičnu lokaciju s obzirom na procesiju svečanog Ulaska u svetište. Smještaj sakristije pokraj vrata olakšava i službu sakristanata-ostijarija: budući da su blizu vratima, budno motre tko ulazi u crkvu.

Što se tiče dijela liturgije i specifičnog prinosa vjernika, za zadarsko područje biskupski kanonik C. F. Bianchi u 19. stoljeću donosi podatak da je po predaji biskup Feliks ustoličio poznati blagoslov kruha i povrća (*pane e legumi*), koji se sve do „nedavno” obavljao u zadarskoj crkvi pod nazivom *Varina*.⁵⁶ To spominje i G. Sabalich kad citira ms. Filippija, a on donosi događaje iz 380. godine te potvrđuje da je u Feliksovo vrijeme Zadar, uključujući i predgrađe, imao 25.000 ljudi, što zaključuje iz prinosa žita, povrća i kruha koji se donose biskupu na blagoslov.⁵⁷ Prinosi, odnosno prvine prinosa u vidu ne samo kruha i vina, već posebno žitarica, ali i ulja, raznih vrsta voća i povrća, cvijeća od čega isključivo ruža i ljiljana, koji se nude biskupu na blagoslov, tradicija su kulta što ga opisuje rimski dokument *Apostolska*

11. Grobljanski sklop na Marusincu (izvor: NENAD CAMBI /bilj. 61/, 229)

Cemetery complex at Marusinac

12. Crkva u Gaju, Novalja na otoku Pagu (izvor: PAVUŠA VEŽIĆ /bilj. 28, 2005./, 149)

The church at the site of Gaj in Novalja on the island of Pag

tradicijska iz 3. stoljeća te sirijske *Apostolske konstitucije* iz 380. godine.⁵⁸ Dakle, s obzirom na to da podatak citiraju dvojica zadarskih kroničara, a ujedno se njihovo datiranje u doba Feliksa slaže s najranijim potvrdama o sličnim prinosima, moglo bi se zaključiti da je podatak o *Varini* pouzdan te da se u zadarskoj katedrali još od vremena biskupa Feliksa obavljao i prinos žitarica, a ne samo kruha i vina što je narod sam donosio na blagoslov. Upravo to govori u prilog zapadnom obredu u vrijeme najranije kršćanske zajednice u Zadru. Prinos *Varina/Farina* (žitarice) obavljao se na blagdan Duhova i time se zatvarao svečani uskršni period koji traje 50 dana.⁵⁹ Liturgijsku interpretaciju prinosa posebno je razradio Ćiril Aleksandrijski. Uglavnom, prinos žitarica povezan je s Kristovim uskrsnućem jer kao što je Krist nov u tijelu tako se biskupu donose novi, tek iznikli plodovi.⁶⁰

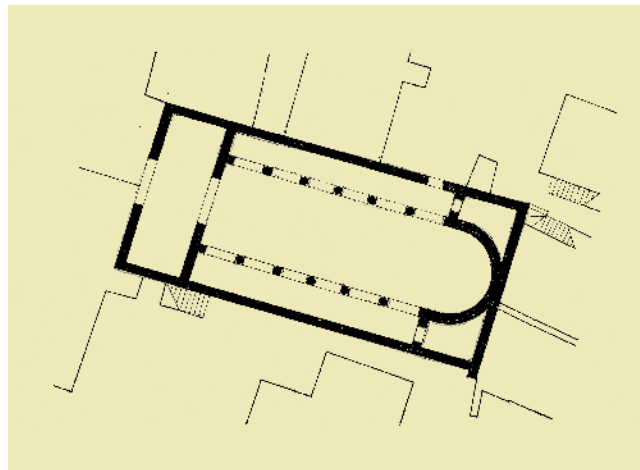
S obzirom na to da se radi o prirodi rimskog obreda, može se pretpostaviti da su se namirnice donosile do same ograde svetišta, u neposrednu blizinu biskupa, a nisu se pohranjivale u nekom ambijentu kao što se to radilo na Istoku. Zanimljivo je da se unošenje namirnica u crkvu za blagdan Duhova, što je obilježje rimskog obreda, u zadarskoj katedrali odvijalo sve do 19. stoljeća!

CRKVE S PASTOFORIJIMA NA ISTOČNOJ OBALI JADRANA

Iako protezis i diakonikon kao funkcionalno zasebni ambijenti ne postoje u sklopu pastoforija uokolo apside u ranokršćanskom razdoblju, očito su te pobočne prostorije u doba prije obredne reforme u Bizantu služile nekim drukčijim liturgijskim namjenama. Naime, poznato je da su pojedine crkve na području zadarske dijeceze, ali i na području ostalih dalmatinskih dijeceza

imale prostorije uz bokove apside (crkve u Saloni, na otoku Braču) koje su redovito nazivane protezisom i diakonikonom.⁶¹ Tako je i na zadarskom području izgledala crkva Sv. Ivana Krstitelja na području ranokršćanske nekropole (sl. 6).⁶² Iako se, kako je objašnjeno, za prostorije sa strana upisane apside može primijeniti termin pastoforiji ili pobočne prostorije, ni u kojem im se slučaju ne bi trebala pridavati funkcija u biti ranosrednjovjekovnih protezisa i diakonikona.

Ranokršćanski pastoforiji mogli su služiti doista raznovrsnim i različitim funkcijama i teško je generalno odrediti koja je prostorija čemu služila. Pastoforiji na području Sirije (gdje su oni redovita pojava, pa se stoga crkve s pastoforijima i nazivaju sirijskim tipom arhitekture)⁶³ bili su namijenjeni memoriji (za pohranu relikvijara), krstionici i konačno sakristiji ili, sudeći po *Apostolskim konstitucijama*, sakristijama. Po spomenutome natpisu znamo da je sakristija u Jurandvoru bila u sjevernom pastoforiju, no što je bilo u južnom, ne znamo. Pastoforiji u Noli služili su diakonikonu i arhivu, odnosno riznici. Pastoforiji na području Ravenne služili su također mnogostrukim funkcijama, a niti jedan doista ranosrednjovjekovnoj dispoziciji protezisa u sjevernoj, diakonikona u južnoj. Tako su pastoforiji u bazilici *S. Giovanni Evangelista* bili namijenjeni crkvenom arhivu: jedan prostor za grčke spise, a drugi za spise napisane latinskim pismom.⁶⁴ Ostali pastoforiji ravenatskih crkava bili su namijenjeni memorijama te su u njima čak pronađeni sarkofazi što potvrđuju namjenu prostora. Oktogon *S. Vitale* u Ravenni imao je također male pastoforije tik do apside, ali kao pobočne kapele za memorijalne namjene vlasnika ili nekih drugih imućnijih članova ravenatske zajednice. U njima i u kapelama uz bokove apside i pastoforija

13. Bazilika u Stobreču (izvor: NENAD CAMBI /bilj. 73/, T. VIII)

Basilica at Stobreč

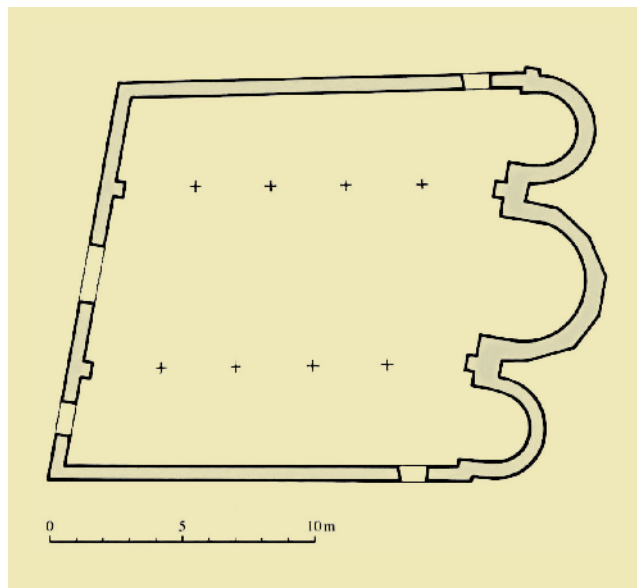
također su pronađeni sarkofazi. C. Smith ih naziva mauzolejima i funerarnim oratorijima.⁶⁵ Po uzoru na ravenatske građevine nastala je i bazilika Sv. Marija Formoza u Puli (sl. 7). No terminologija za pobočne kapele i u tom slučaju se mora revidirati: pastoforiji nisu bili namijenjeni protezisu i dijakonikonu.⁶⁶ Zanimljivo je da za njih još kasnih 1960-ih godina B. Marušić kaže *da su kapele, koje su inače uvijek nazivali „sakristije”, služile ne samo kao pastoforije nego i za kult svetaca.*⁶⁷

Vratimo se sad Sv. Ivanu na Relji u Zadru. S obzirom na spomenutu ceterijalnu namjenu bazilike, najvjerojatnije je jedan pastoforij uz apsidu mogao biti namijenjen memoriji, a drugi sakristiji.

Tomu su možda mogle služiti i bočne prostorije crkve u Sepenu (sl. 8).⁶⁸ Iako je crkva imala kongregacijsku namjenu, po transeptu koji je po svojoj funkciji često memorijalnog karaktera, križnoj konfesiji u središtu prezbiterija te po sarkofazima u narteksu može se prepoznati i ceterijalna uloga svetišta. Uz dužan oprez mogla bi se pripisati uloga jednog pastoforija sakristiji, a drugog memoriji, premda to bez sigurnih pisanih podataka ostaje na razini pretpostavke. Uostalom, mogla su čak oba pastoforija biti memorije. Slična situacija je i s nekim ostalim primjerima kao što je i crkva Sv. Ivana Krstitelja u Povljima na otoku Braču. Trobrodna je, s pridodanim aneksima (*basilica cum baptisterio*) i presvođenim grobnicama. Uz potkovastu apsidu ima dvije pravokutne prostorije, ali bez ikakvih materijalnih tragova koji bi mogli upućivati na njihove namjene (sl. 9).⁶⁹ Zanimljivo je da i ovdje pastoforiji komuniciraju vratima ne samo s brodovima, na čijim krajevima se nalaze, već i s bočnim aneksima koji izgledaju poput slobodnih krakova transepta, kao kod primjera u Sepenu.

Obje crkve na južnom salonitanskom groblju, starija veća i nešto mlađa manja, ali koja ponavlja oblik starije, kako im sama lokacija govori – svakako su bile ceterijalne (sl. 10).⁷⁰ U tlocrtu se uočavaju bočne prostorije uz svetišta koje ne mogu biti protezis i dijakonikon (kako ih tumače raniji autori),⁷¹ već se i u njima mogu tražiti memorije i sakristije. One na prvotnim grobljima – na Kapljuču i Marusincu (sl. 11) – opet upućuju na slične namjene. Na Kapljuču su uz apsidu crkve naknadno pridodane dvije prostorije koje izgledaju poput „sirijskih” pastoforija, međutim, s obzirom na jaku funerarnu ulogu sklopa, najlogičnije bi bilo da u njima tražimo funkciju memorija uglednih članova kršćanske zajednice.

Crkva u paškoj luci Novalji, na lokaciji Gaj, također ima pastoforije uz svetište (sl. 12).⁷² Apsida je upisana u perimetralne zidove crkve, a svojim tjemnom dodiruje začelni zid te se uz oblinu stvaraju po dva prostora –

14. Bazilika Sv. Andrije u Zatonu kraj Zadra (izvor: PAVUŠA VEŽIĆ / bilj. 28, 2005./, 119)

Basilica of St. Andrew at Zaton near Zadar

pastoforiji. Uz jednobrodnu grobišnu crkvu je pronađeno više sarkofaga, štoviše uz njezin sjeverni bok bila je podignuta i samostalna memorija pravokutna oblika u kojoj je pronađen sarkofag. Stoga bi mogli i taj primjer pripisati prethodnima.

Izvan tih kategorija bila bi bazilika u Stobreču (sl. 13).⁷³ Crkva je posvećena Sv. Lovri, no kako se radi o mjesnoj bazilici, otežano je tumačenje bočnih prostorija uz apsidu. Možda se i ovdje radi o svojevrsnu arhivu ili crkvenoj knjižnici, kao što je tomu služila crkva S. Giovanni Evangelista u Ravenni.⁷⁴

Kao što je vidljivo iz dosadašnjeg izlaganja, dešifriranje značenja i namjena bočnih prostorija uz apsidu te njihovo pripisivanje sakristiji ili memoriji nije jednostavno i ujednačeno. Veći je broj primjera odnosno lokaliteta i spomenika koji ne pružaju materijalna svjedočanstva o svojim funkcijama. Vrijedi tako navesti još jedan primjer koji je u zadarskoj sredini, a radi se o crkvi Sv. Andrije u luci Zatonu pokraj Nina (sl. 14).⁷⁵ Crkva je vjerojatno podignuta u 6. stoljeću, nakon bizantske rekonkviste. Trobrodna longitudinalna građevina na istoku je završavala trima istaknutim apsidama, od kojih su dvije bočne nešto udaljene i manje od glavne, središnje apside. Upravo takvi troapsidalni završeci bazilika na našem području često su povezivani s Justinijanovom obnovom liturgije i uvođenjem protezisa i dijakonikona, no materijalne potvrde o obrednoj reformi koje bi sugerirale na odvajanje sakristijske funkcije u ranobizantskom razdoblju doista ne postoje.

ZAKLJUČAK

Sakristija se u ranokršćanskom razdoblju na području na kojem se odvijao zapadni obred nalazila uz pročelje crkve ili u nekom ambijentu uz njezino začelje. U njoj se čuvalo liturgijsko posuđe, crkveni inventar, misno ruho svećenika i crkvene knjige. U sakristiji se odijeva kler za euharistijsko slavlje te odatle svečano i procesionalno započinje bogoslužjem. Sakristija na Zapadu nije služila za prihvaćanje prinosa vjernika koji su oni donosili do same ograde svetišta u crkvi. Na Istoku je ona, pak, bila namijenjena i donošenju prinosa (protezis), te su i vjernici ulazili u nju da bi ostavili svoje prvine uroda koje je kler potom odnosio na oltar. Tek će se liturgijskom

promjenom, koja se dogodila u samom Konstantinopolu od sredine 8. stoljeća do polovine 10. stoljeća, formirati dva zasebna ambijenta – protezis i dijakonikon – čime će se dotadašnja jedinstvena funkcija sakristije podijeliti u dvije specifične namjene.

Na primjeru prostorije, koja se u ranokršćanskom episkopalnom kompleksu u Zadru nalazila uz bok pročelja katedrale, može se uočiti ambijent i funkcija sakristije i to na temelju usporedbe spomenika i liturgijskih dokumenata s područja Rima. Njen položaj, interpretiran uz pomoć povijesnih zapisa o običaju prinosa tzv. *Varina* u doba biskupa Feliksa, sugerira zapadni, rimski obred u zadarskoj sredini od najranijih kršćanskih vremena.

Bilješke

¹ *Leksikon ikonografije liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva* (ur. Anđelko Badurina), Zagreb 1990., 517; *Opći religijski leksikon* (ur.) Adalbert Rebić, Zagreb, 2002., 834; IVAN ŠAŠKO, *Per signa sensibilia. Liturgijski simbolički govor*, Glas koncila, Zagreb 2005., 309-312.

² SYBLE DE BLAAUW, *Cultus et decor. Liturgia e architettura nella Roma tardoantica e medievale*, Basilica Salvatoris, Sanctae Mariae, Sancti Petri, t. I e II, *Studi e testi*, Città del Vaticano, 1994., 74.

³ AGNELLUS, *Codex pontificalis ecclesiae ravenensis*, *Raccolta degli storici italiani*, Tomo II – Parte II., Bologna 1924., 172; CHARLES DU FRESNE DU CANGE, *Glossarium Mediae et Infimae latinitatis*, tomus VII, Paris, 1886., 263; CHARLTON T. LEWIS, *Latin dictionary*, Oxford, 1879., 1326, 1545.; JOZO MAREVIĆ, *Latinsko-hrvatski enciklopedijski rječnik*, Velika Gorica – Zagreb, 2000.

⁴ PASQUALE TESTINI, *Archeologia cristiana*, Roma, 1980., 589; NOEL DUVAL, *Les installations liturgiques dans les églises paléochrétiennes*, *Hortus artium medievalium*, vol. 5., Zagreb – Motovun, 1999., 7-30.

⁵ *Leksikon ikonografije liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva* (bilj. 1), 451; *Opći religijski leksikon* (bilj. 1), 695. U *Apostolskim konstitucijama* stoji: *Ac primo quidem aedes sit oblonga, ad orientam versa, ex utraque parte pastophoria versus orientam habens, et quae navi sit similis*. APOSTOLSKJE KONSTITUCIJE, II (*De episcopis, presbyteris et diaconis*), caput LVII (*Descriptio ecclesiae et cleri; et quid facere debeat unusquisque clericus vel laicus in synaxi congregatus*), PG vol. 1, col. 738. Spis je nastao kao kompilacija starijih zapisa od kojih se neki datiraju vrlo rano, čak u 1. st.

⁶ *Χαὶ ἰδὸν παστοφῳρία*. DEMETRIOS I. PALLAS, „Monuments et textes”, *Remarques sur la liturgie dans quelques basiliques paléochrétiennes de l’Illyricum oriental*, *EEBS* 44, 1979.-1980., 107. Vjerojatno se radi o grčkom prijevodu Starog zavjeta, tzv. *Septuaginte*.

⁷ Mk 12,41-43; Lk 21,1; Iv 8,20, *Jeruzalemska Biblija* (ur. Adalbert Rebić, Jerko Fućak, Bonaventura Duda), Zagreb, 1996., 1452, 1490-1491, 1519.

⁸ ANA DEANOVIĆ, Sakristija, u: *Enciklopedija likovnih umjetnosti* (ur. Miroslav Krleža), sv. 4. (*Portr-Ž*), Zagreb 1966., 151; SYBLE DE BLAAUW (bilj. 2), fig. 8. i 19.

⁹ Dom GREGORY DIX, *The Shape of Liturgy*, Glasgow, 1949., 121-122; THOMAS F. MATHEWS, *The Early Churches of Constantinople, Architecture and Liturgy*, University Park and London, 1971., 156; MARIO RIGHETTI, *Manuale di storia liturgica*, t. I-IV, Milano, sv. II, 1959.-1964., 311; JOHN F. BALDOVIN, *The Urban Character of Christian Worship. The Origins, Development and Meaning of Stational Liturgy*, *Orientalia Christiana analecta*, 228, Roma, 1987., 132-134; SYBLE DE BLAAUW (bilj. 2), 95; ROBERT FRANCIS TAFT, *Quaestiones disputatae: The Skeuophylakion of Hagia Sophia and the Entrances of the Liturgy Revisited*, *Divine Liturgies – Human Problems in Byzantium, Armenia, Syria and Palestine*, VII i VIII, Suffolk, 2001., 66-83.

¹⁰ RANKO STARAC, Sulla scoperta di un'altra chiesa paleocristiana nell'isola di Krk (Veglia), *Hortus artium medievalium*, vol. 2., Zagreb – Motovun, 1996., 137-141.

¹¹ Pastoforiji se spominju na dvama mjestima: APOSTOLSKJE KONSTITUCIJE, djelo navedeno u bilj. 5 i VIII. (*De charismatibus*

- et ordinationibus, et ecclesiae canonibus*), caput. XIII. *Oratio pro fidelibus post divinum oblationem*, PG 1, col. 1110.
- ¹² PASQUALE TESTINI (bilj. 4), 591; *Leksikon ikonografije liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva* (bilj. 1), 451; ANA PIKUNIĆ, Termin „pastophoria” u povijesnim izvorima, *Diadora*, sv. 21., Zadar, 2003., 229-240.
- ¹³ C. Smith za ravenatske bazilike koristi termin *side-chambers*. CHARLOTTE SMITH, Form and Function of the Side Chambers of Fifth- and Sixth-Century Churches in Ravenna, *Journal of the Society of Architectural Historians*, Vol. 49, No. 2, University of California Press, 1990a, 181-204; The Side Chambers of San Giovanni Evangelista in Ravenna: Church Libraries of the Fifth Century, *Gesta*, Vol. 29, No. 1, International Center of Medieval Art, 1990b, 86-97.
- ¹⁴ Čestice koje bi preostale pohranile bi se u pastoforij/e, ali nakratko jer bi se ubrzo nosile bolesnima. APOSTOLSKJE KONSTITUCIJE (bilj. 11), col. 1110. Pastoforiji u množini – *in pastoforia*, odnosno na grčkom τα παστοφόρια (mn.!), javljaju se kod Mingea u *Patrologia Graeca* i u *Didascalia apostolorum* (FRANZ XAVER von FUNK, *Didascalia et Constitutiones apostolorum*, Paderborn, 1905, 160, 519), što ide u prilog dvjema pobočnim prostorijama koje su namijenjene čuvanju preostalih hostija. No, s druge strane, Leclercq kaže da upravo u *Apostolskim konstitucijama* stoji kako nakon pričesti đakoni unose čestice u *pastophorium*, što ne odgovara prethodnim izvorima. FERNAND CABROL – HENRI LECLERCQ, *Dictionnaire d'archeologie chretienne et de liturgie, Paques-Peinture*, tom 13., pars 2., Paris 1938., 2390-2391.
- ¹⁵ Tekst Laodicejske sinode nalazi se na www.newadvent.com; PAULIN IZ NOLE, *Epistola* 32, 16; PL, vol. 61, col. 338. Crkveni pisac Teodor Mopsuestijski s kraja 4. – početka 5. stoljeća spominje παστοφόρια u kojima su vjernici polagali prinose prije euharistije, a ujedno je to prostor odakle se nosio kruh za misnu pretvorbu. TEODOR MOPSUESTIJSKI, *Homilia* XV, 25-26, u: Dom GREGORY DIX (bilj. 9), 118, bilj. 4.
- ¹⁶ PAULIN IZ NOLE (bilj. 15).
- ¹⁷ CHARLES DU FRESNE DU CANGE (bilj. 3), 367-368.
- ¹⁸ JOSEPH PATRICH, The Transfer of Gifts in the Early Christian Churches of Palestine: Archaeological and Literary Evidence for the Evolution of the „Great Entrance”, *Pèlerinages et lieux saints dans l'antiquité et le moyen âge, Mélanges offerts à Pierre Maraval*, Collège de France – CNRS (Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation de Byzance), Paris 2006., 361. Zahvaljujem kolegi Trpimiru Vedrišu za ustupljenu publikaciju o toj problematiki.
- ¹⁹ SÚLPICIJE SEVER, *Dialogus* II, PL, vol. 20, col. 207.
- ²⁰ MARIO ZOCCA, Sacristia, u: *Enciclopedia cattolica*, tom X., (Pri-Sbi), (ur. Cardinale Giuseppe Pizzardo), Roma – Città del Vaticano, 1953., 1601-1602.
- ²¹ AUGUSTIN, *De civitate Dei*, PL, vol. 22, col. 8.
- ²² CHARLES DU FRESNE DU CANGE (bilj. 3), 263; *Opći religijski leksikon* (bilj. 1), 834.
- ²³ U ranom kršćanstvu zajednica je poznavala svoje članove te nije bilo teško znati tko ne pripada u nju, tko je katekumen, a tko izopćenik. Takvi su ostajali pred vratima crkve, u njezinu dvorištu ili atriju.
- ²⁴ AGNELLUS (bilj. 3), 172.
- ²⁵ AGNELLUS (bilj. 3), 172.
- ²⁶ FERNAND CABROL – HENRI LECLERCQ (bilj. 14), 1626.
- ²⁷ GRGUR VELIKI, PL, vol. 78, col. 1216, 1275, 1342. (općenito na više mjesta u tome svesku).
- ²⁸ PAVUŠA VEŽIĆ, Rezultati istraživanja u prostoru sakristije do katedrale u Zadru, *Diadora*, sv. 12, Zadar, 1990., 301-326; ISTI, *Zadar na pragu kršćanstva. Arhitektura ranoga kršćanstva u Zadru i na zadarskome području*, Zadar, 2005., 15-23.
- ²⁹ PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 28), 1990., 301-305; ISTI (bilj. 28), 2005., 18-20; ISTI, Luoghi di culto della cattedrale di Zara, *Hortus artium medievalium*, vol., 11, Zagreb – Motovun, 2005., 275-277.
- ³⁰ PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 28), 1990., 301-304.
- ³¹ Visina je određena ulomkom antičkog vijenca koji je kao spolija dobio funkciju krovnog oluka. Ulomak s vanjske strane ima žlijeb za prikupljanje kišnice, dok je u skrivenoj zidnoj masi sačuvan ornament korniča karakterističnog za korintski red (medaljoni i kime). PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 28), 1990., 303.
- ³² PAVUŠA VEŽIĆ, Starokršćanska arhitektura u Zadru i na zadarskome području, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, sv. 12., Zagreb 1986., 165-176.; ISTI (bilj. 28), 2005a, 38-41; (bilj. 29), 2005b, 277-280.
- ³³ IVO PETRICIOLI, Contribution à la recherche de la plus ancienne phase de construction de la cathédrale de Zadar, *Vjesnik za historiju i arheologiju dalmatinsku*, sv. 77., Split, 1984., 243-254; PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 28), 1990., 306; ISTI, *Episkopalni kompleks u Zadru (doktorska disertacija)*, Zadar, 1993., 38-42.
- ³⁴ PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 28), 1990., 306, 310. Radi se o psalmu poznatom po prvom stihu „Kao što košuta žudi za izvorom vode”, koji ujedno govori u prilog o namjeni katekumeneja. Upravo su ti ambijenti bili oslikani freskama ili prekriveni mozaicima s prizorom košute i jelena ili dvaju jelena između kojih je vrč (kantaros) pun vode. AMBROZIJE, *Expositio in psalmos*, PL vol. 14, col. 883. Za salonitanski katekumenej vidi: FRANCESCO CARRARA, O iskapanjima u Saloni 1846, u: *Antička Salona* (ur. Nenad Cambi), Split, 1991., 161-163, 174; JASNA JELIČIĆ-RADONIĆ, Mozaici konsignatorija salonitanske katedrale, *Diadora*, 15., Zadar 1993., 278, 282; ISTA, Mozaici Simferijevo Hezihijeve katedrale u Saloni, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 38., Split, 1999.-2000., 58.
- ³⁵ JASNA JELIČIĆ, Diakonikon ranokršćanske crkve u Lovrečini na Braču, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 26., Split, 1986.-1987., 39.
- ³⁶ DEMETRIOS I. PALLAS (bilj. 6), 55-56, 58-73.
- ³⁷ IGNATIUS EPHRAEM II RAHMANI, Lib. I, De constiutione ecclessiae, cap. 19, *Testamentum Domini nostri Iesu Christi*, Moguntiae, 1899., 23.
- ³⁸ JASNA JELIČIĆ (bilj. 35), 36, 39.
- ³⁹ THOMAS F. MATHEWS (bilj. 9), 107, 120-121; WILLIAM R. CARAHER, *Church, Society, and the Sacred in Early Christian Greece*, Dissertation, The Ohio State University, 2003., 89-94.
- ⁴⁰ HUBERT JEDIN, *Velika povijest Crkve*, II. *Crkva Carstva poslije Konstantina Velikog*, Zagreb, 1995., 246.

- ⁴¹ JOHN F. BALDOVIN (bilj. 9), 130-134 (po Andrieu koji ih je skupio); SYBLE DE BLAAUW (bilj. 2), 72-73.
- ⁴² SYBLE DE BLAAUW (bilj. 2), 74-75.
- ⁴³ THOMAS F. MATHEWS (bilj. 9), 108, 145; WILLIAM R. CARAHER (bilj. 39), 96-101. Tako izgledaju tlocrti grčkih bazilika: u Ateni na mjestu Erehtejona, plan 17, 292, u Korintu – Skoutela plan 26, 294, Korintu – Kranejon, plan 28, 295, u Nemeji, plan 30, 295, u Kiatu, plan 31, i u Epidauru, plan 34, 296.
- ⁴⁴ Pritom isključujem inicijacijski obred koji je također vrlo važan obred kršćanske liturgije.
- ⁴⁵ O cijelom procesu početnog Ulaska u svetište pišu THOMAS F. MATHEWS (bilj. 9), 142-143; JOHN F. BALDOVIN (bilj. 9), 132-134; SYBLE DE BLAAUW (bilj. 2), 74-80. T. F. Mathews predlaže da se cijeli ograđeni dio u smjeru prema brodu kao monumentalizirani prilaz procesije naziva *solea*. To prema povijesnim podacima, što ističe S. de Blaauw, nije prihvatljivo. Naime, svi oni govore samo o prezbiteriju, dok se tek u srednjem vijeku preko franačke liturgije prihvatio termin kor (lat. *chorus*). Rimski termin time ističe posebnu liturgijsku namjenu tog ambijenta, jer on nije bio samo prilaz za procesije već i rezervirani dio za niži kler za vrijeme euharistijskog slavlja. Termin prezbiterij, pak, vrijedi za cijeli ograđeni prostor, a onaj dio određen za pjevače, kler nižeg reda i pomoćnike naziva se niži kor (*basso coro*). SYBLE DE BLAAUW (bilj. 2), 79-80, 127, fig. 1.
- ⁴⁶ IGNATIUS EPHRAEM II RAHMANI (bilj. 37), 23.
- ⁴⁷ SYBLE DE BLAAUW (bilj. 2), 143-144.
- ⁴⁸ Dom GREGORY DIX (bilj. 9), 120-121; CASIMIR KUCHARÉK, *The Byzantine-Slav liturgy of St. John Chrysostom, Its Origin and Evolution*, New Jersey 1971., 383-384; THOMAS F. MATHEWS (bilj. 9), 142; ISTI, *The Clash of Gods, a Reinterpretation of Early Christian Art*, Princeton and Oxford, 1999., 171; ROBERT FRANCIS TAFT (bilj. 9), 59, 74, 81-82.
- ⁴⁹ ROBERT FRANCIS TAFT (bilj. 9), 82-83; UFUK SERIN, *Early Christian and Byzantine churches at Iasos in Caria: an architectural survey, Monumenti di antichità cristiana*, II serie, n. XVII, Città del Vaticano 2004., 87.
- ⁵⁰ ROBERT FRANCIS TAFT, *The Liturgy of the Great Church: an initial synthesis of structure and interpretation on the eve of Iconoclasm, Dumbarton Oaks Papers 34-35*, Washington D.C., 1980.-1981., 45-75.; (isto u: *Liturgy in Byzantium and Beyond, Variorum Collected Studies Series, CS494*, Variorum, Hampshire, 1995., 45-75).
- ⁵¹ RICHARD KRAUTHEIMER, *Early Christian and Byzantine architecture*, London 1986., 218.
- ⁵² Dom GREGORY DIX (bilj. 9), 120-122.
- ⁵³ THOMAS F. MATHEWS (bilj. 9), 179; CHARLOTTE SMITH (bilj. 13), 1990a, 193.
- ⁵⁴ ROBERT FRANCIS TAFT, *The Pontifical Liturgy of the Great Church according to a Twelfth-Century Diataxis in Codex British Museum Add. 34060, Orientalia Christiana Periodica*, sv. 46., Rome, 1980., 90-124 (isto u: *Liturgy in Byzantium and Beyond, Variorum Collected Studies Series, CS494*, Variorum, Hampshire, 1995., 90); ISTI (bilj. 50), 1980.-1981. / 1995., 45-75.
- ⁵⁵ Nedavno je slično razgraničenje između ranokršćanske sakristije te ranosrednjovjekovnih protezisa i dijakonikona za područje Palestine napravio J. Patrich. JOSEPH PATRICH (bilj. 18), 341-393.
- ⁵⁶ CARLO FEDERICO BIANCHI, *Zara cristiana*, Zara, 1877., 30.
- ⁵⁷ Kaže Sabalich: *L'autore del ms. Filippi, il forragginoso zibaldone a cui tanti attinsero senza nemmeno citarlo, ha pure, a sua volta il capitolo particolare intitolato „Indice d'anagrafi della popolazione di Zara” che prende le mosse dal 380, tempo di Felice vescovo, nientemeno, e afferma, senz'altro, che Zara, compresi i borghi, contava anime 25.000, e ciò per calcolo dedotto „dalla farina, dai legumi e dal pane, benedetto dal vescovo stesso”*. No sam Sabalich dalje veli da nije baš tako jednostavno pogoditi broj stanovnika jer se ne zna koji je odnos bio između prinosa i vlasnika, i odakle uopće taj običaj: *Capisco che non sa dirci quale rapporto passasse tra le misure e i singoli proprietari; e vero che non sappiamo, ed egli stesso non lo sa, donde si desuma tale usanza...* GIUSEPPE SABALICH, *Curiosità storiche zaratine*, Zara, 1906., 89.
- ⁵⁸ Sve donedavno poznati ranokršćanski dokument *Apostolska tradicija (Traditio apostolica)*, koji se može pratiti interpoliran u OR, atribuirao se rimskom piscu Hipolitu Rimskom iz 3. st. No J. Baldwin je ustanovio kako se spis ne može njemu pripisati (JOHN F. BALDOVIN, *Hippolytus and the Apostolic Tradition: Recent Research and Commentary, Theological Studies*, 64., Milwaukee, Wisconsin, 2003., 520-542). Evo kako stoji u dokumentu: *Si quis oleum offert, secundum panis oblationem et vini et non ad sermonem dicat, sed simili virtute gratias referat dicens...* APOSTOLSKA TRADICIJA, 5 (Ordon. eccles. lat. LXIX, 25-LXX, 20). Ili: *fructus natos primum (prius) quam incipiant eos, omnes festinent offerre episcopo; qui autem offert benedict et nomet eum, qui obtulit dicens... Benedicuntur quidem fructus, id est uva, ficus, mala grania, oliva, pyrus, malum, sycaminum, persicum, cerasenus, amygdalum, damascena, non pepon, non melopepon, non cucumeres, non cepa, non aleus nec aliud de aliis oleribus. Sed et aliquotiens et flores offerentur. Offeratur ergo rosa et lilium, et alia vero non. In omnibus autem percipiuntur sancto Deo gratias agant etc.* ISTO, Ordon. eccles. lat. LXXI, 14-17 et LXXVI, 29-LXXVII, 4). Dom GREGORY DIX (bilj. 9), 54-55; DEMETRIOS I. PALLAS (bilj. 6), 42. Ranokršćanski dokument spominje i prinose te blagoslov ulja, sira i vina netom nakon euharistije. SYBLE DE BLAAUW (bilj. 2), 145-146. U Apostolskim konstitucijama stoji: *Quare episcopum diligere ut patrem debetis, vereri ut regem, honorare ut dominum; offerendo ei in benedictione vestram fructus vestros atque manuum vestrarum opera; tribuendo ipsi, tanquam Dei sacerdoti, vestras primitias ac decimas, vestra excipitia ac munera; primitias frumenti, vini, olei, pomorum, lanae, omnium denique quae vobis Deus concesserit.* APOSTOLSKA KONSTITUCIJE, *Quod principibus et regibus proestantiores sint sacerdotes*. II, caput XXXIV, PG vol. 1, col. 682-683.
- ⁵⁹ JEAN-GUENOLÉ-MARIE DANIELOU, J., *The Bible and the Liturgy, The University of Notre Dame press*, Notre Dame, Indiana, pdf., 164-165.
- ⁶⁰ Ćiril Aleksandrijski odjeljuje Krista na blagdan Uskrsa i Duhova: za Uskrs je Krist jaganjac, a na Duhove je prvina plodova. Krist

kao obnovljeni, ponovno rođeni prinos nudi se iznova Bogu Ocu u ponovno stvorenim žitaricama u svetom prinosu na oltaru. ĆIRIL ALEKSANDRIJSKI, *De Adoratione in spiritu et veritate*, PG vol. 68, col. 1093.

- ⁶¹ Tako naprimjer J. Jeličić (bilj. 35, 44), N. Cambi (NENAD CAMBI, *Antika, Povijest umjetnosti u Hrvatskoj, knjiga 2.*, Zagreb, 2002., 219) i A. Badurina (*Leksikon ikonografije*, bilj. 1, 202, 491) smatraju protezis i dijakonikon ranokršćanskim ambijentima.
- ⁶² PAVUŠA VEŽIĆ, Crkva Sv. Ivana ispred Grada u Zadru, *Diadora*, sv. 18.-19., Zadar, 275-300; ISTI (bilj. 28), 2005a, 75-79.
- ⁶³ DEMETRIOS I. PALLAS (bilj. 6), 8. Isti autor ističe kako se pastoforiji sirijskog tipa nalaze ili u samom Solunu ili u njegovoj okolini te smatra Solun glavnim ishodištem takva oblikovanja arhitekture na području Istočnog Ilirika (104, 111).
- ⁶⁴ CHARLOTTE SMITH (bilj. 13), 1990a, 196, 1990b, 92-95.
- ⁶⁵ CHARLOTTE SMITH (bilj. 13), 1990a, 186-187, 199.
- ⁶⁶ CHARLOTTE SMITH (bilj. 13), 1990a, 198, bilj. 59.
- ⁶⁷ BRANKO MARUŠIĆ, *Kasnoantička i bizantska Pula*, Pula, 1967., 52.
- ⁶⁸ PASCALE CHEVALIER, *Salona II - Ecclesiae Dalmatiae*, Rome – Split, 1995., 28-31, Pl. II-IV; NINO NOVAK, Le chœur de l'églises d'Istrie du Ve au VIIe siècle, *Hortus artium medievalium*, Zagreb – Motovun 1999., 119-131.; ISTI, *Omišalj. Tragovi kršćanskog identiteta*, Zagreb – Omišalj, 2011., 22-40,

tlocrt crkve na 23. Kaže Novak: *Obje sekretarije komunicirale su s transeptom vratima* (36).

- ⁶⁹ JASNA JELIČIĆ-RADONIĆ, Povlja, u: *Ranokršćanski spomenici otoka Brača* (ur. Joško Belamarić), Split, 1994., 17-27; PASCALE CHEVALIER (bilj. 68), 291-297, Pl. XLVIII.
- ⁷⁰ EJNAR DYGGVE, *Izabrani spisi*, Split 1989., 77, sl. IV, 28.
- ⁷¹ EJNAR DYGGVE (bilj. 70), 39, 60; JASNA JELIČIĆ (bilj. 35), 44.
- ⁷² PASCALE CHEVALIER (bilj. 68), 68-70, Pl. XI, 1.
- ⁷³ NENAD CAMBI, *Starokršćanska bazilika i benediktinski samostanski kompleks u Stobreču*, Split, 1974., 8-11, tab. VIII; PASCALE CHEVALIER (bilj. 68), 239-241, Pl. XL.
- ⁷⁴ CHARLOTTE SMITH (bilj. 13), 1990a, 196.
- ⁷⁵ PAVUŠA VEŽIĆ, Starokršćanska arhitektura u Zadru i na zadarskome području, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, Zagreb 1986., 169; NIKOLA JAKŠIĆ, Preživjele ranokršćanske crkve u srednjovjekovnoj ninskoj biskupiji, *Diadora*, sv. 15., Zadar 1993., 137-138; BORIS ILAKOVAC, Urbanizacija antičke Enone (*Aenone*) i rimsko pristanište „Kremenjača“, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, sv. 35 (22), Zadar 1997., 83-100; PAVUŠA VEŽIĆ, Ninska crkva u ranom srednjem vijeku – problem kontinuiteta i rezultati arheoloških istraživanja, *Starohrvatska spomenička baština – Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*, Zagreb 1996, 8; ISTI (bilj. 28), 2005a, 120; ANTE UGLEŠIĆ – LJILJANA ČERINA, Istraživanje crkve sv. Andrije u Zatonu kod Zadra, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, sv. 23., Zadar, 1997., 89-100.

Summary

The Location and Function of the Early Christian Sacristy: a Case Study of the Cathedral Complex at Zadar

The sacristy is an ancillary but also a necessary liturgical space in every religious complex. Judging from late-antique and early-medieval written records, a chamber adjacent to the façade or the east end (frequently one of the *pastophoria*) of the main congregational church had the function of a sacristy. In the regions practising the Western rite, the sacristy was located next to the church façade. It housed liturgical vessels, ecclesiastical objects, liturgical vestments for the clergy and books. The sacristy was the place where priests were robed for the Eucharistic celebration and from which they emerged in the solemn procession marking the beginning of the service. In the West, the sacristy was not the place where the gifts of the congregation were accepted; instead, they brought them to the church's chancel screen. On the other hand, in the East, the additional function of the sacristy was that of the place where gifts were presented (*prothesis*). Therefore, the congregation had access to it so that they could deposit their offerings which the clergy then carried to the altar. In any case, in the West and East alike, there was no separate room set aside exclusively for the offerings of the congregation. In fact, it cannot be said that the *prothesis* and *diaconicon* – the chambers flanking the

presbytery – had the function of a sacristy at this point because they appeared in Byzantine architecture only in the early middle ages. Constantinopolitan sources confirm that a liturgical reform took place between the first three decades of the eighth century, that is, the office of Patriarch Germanus I, and the mid-tenth century reign of Emperor Constantine Porphyrogenitus: the previously unified liturgical function of the sacristy split into two. Therefore, the application of the terms *prothesis* and *diaconicon* to the chambers (*pastophoria*) flanking the main apse in early Christian architecture should be discarded.

Focusing on the example of the chamber situated next to the façade of the early Christian Cathedral in the episcopal complex at Zadar, it can be noted that its architecture and function were that of a sacristy, especially if one compares it to liturgical documents from Rome (*Ordines romani*). This chamber and its location are interpreted on the basis of the historical records of local chroniclers who mention a custom of offerings – the so-called *Varina* – during the office of Bishop Felix, and all of this, taken together, suggests that in the earliest Christian times the Church of Zadar practised a Roman-style Western rite.